

نگاهی به ردیف و کارکردهای آن در شعر خاقانی

دکتر مسعود روحانی * محمد عنایتی قادیکلایی **

چکیده

به گفته محققان، ردیف را می‌توان یکی از اجزای اصلی شعر کهن فارسی دانست که ساخته و پرداخته ذوق و قریحه ایرانی است. ردیف به عنوان یکی از ارکان موسیقی کناری، نقش عمده‌ای در شعر کلاسیک فارسی ایفا نموده است و پارسی‌سرایان از دیرباز به سرودن اشعار مردّف توجه نشان داده‌اند. در اشعار ابتدایی فارسی، کمتر از ردیف استفاده شده است؛ اما هرچه شعر فارسی به سوی تکامل روی نهاده، کاربرد ردیف نیز بیشتر نمود پیدا کرده و شاعران به مرور از کاربرد ردیف‌های ساده به سوی استفاده از ردیف‌های دشوار رهنمودند. یکی از شاعرانی که توجه ویژه‌ای به ردیف نشان داده و کاربرد انواع ردیف در شعر او بسامد بالایی دارد، خاقانی است. در این جستار، تلاش شده است از زاویه آمار به ردیف در شعر خاقانی پرداخته شود؛ لذا با ارائه آمارهای دقیق اشعار مردّف و غیر مردّف و انواع ردیف در کل دیوان این شاعر، مورد بررسی قرار گرفت و مشخص شد اشعار مردّف وی بسیار بیشتر از اشعار غیر مردّف‌اند. آمار انواع ردیف نیز نشان می‌دهد که ردیف‌های فعلی پرکاربردترین نوع ردیف در شعر خاقانی هستند. از سوی دیگر، کارکردهای ردیف در شعر خاقانی نیز مورد بررسی قرار گرفت و به این نتیجه دست یافتیم که عمده‌ترین کارکردهای ردیف در شعر این شاعر عبارتند از: ایجاد وحدت میان شاعر و مخاطب، هماهنگی ردیف با مضمون شعر، ایجاد صور خیال و ترکیبات جدید، برجسته‌سازی یک تصویر یا مضمون، القای حس درونی شاعر، ایجاد وحدت تخیل و اندیشه، تقویت موسیقی شعر، ایجاد لذت دیداری و پوشاندن عیوب قافیه.

واژه های کلیدی

ردیف، انواع ردیف، کارکردهای ردیف، هنجارگریزی، خاقانی.

مقدمه

۱- ردیف یکی از عناصر اصلی شعر در زبان فارسی است که به عنوان یکی از عوامل مهم موسیقایی از دیرباز مورد توجه شاعران زبان فارسی بوده است؛ «ردیف را باید یکی از نعمت‌های بزرگ شعر فارسی دانست، در صورتی که بلاى جان معانی و احساسات شاعر نباشد؛ زیرا از جهات موسیقی و معانی و کمک به تداعی‌های شاعر و از نظر ترکیبات و مجازهای بدیع در زبان به شعر زیبایی و اهمیت می‌بخشد» (رک: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۳۸-۱۴۲).

بررسی شعر بیشتر شاعران نشان می‌دهد که دل‌نشین‌ترین و موسیقایی‌ترین اشعار این شاعران، آن‌هایی است که دارای ردیف هستند. به عبارت دیگر هر جا که شاعر، به موسیقی و ریتم کلام نظر داشته، توجه وی به ردیف و شعر مردّف فزونی یافته است. یکی از شاعرانی که توجه ویژه‌ای به ردیف نشان داده، خاقانی است. در این جستار سعی شده به زوایای مختلف ردیف در شعر خاقانی پرداخته شود تا ارزش و اهمیت آن در شعر وی مشخص گردد. در این راستا به جستاری آماری دست زده شد و تمامی اشعار خاقانی^۱ مورد بررسی دقیق آماری قرار گرفت^۲ و بسامد اشعار مردّف و غیر مردّف به تفکیک قالب‌های مختلف، ارائه گردید. از سوی دیگر، انواع ردیف‌های به‌کارگرفته شده از سوی شاعر، تفکیک گردیده و آمار درصدی هر یک از آن‌ها به دست آمد تا مشخص شود کدام نوع از ردیف در شعر خاقانی کاربرد بیشتری دارد. مسأله دیگری که علاوه بر ارائه آمارهای دقیق به آن توجه شد، بررسی کارکردهای ردیف در شعر خاقانی است تا دریابیم شاعر از کاربرد زیاد ردیف در شعرش، چه اهدافی را دنبال می‌نموده است. به عبارت دیگر، ببینیم ردیف در شعر وی چه نقش‌ها و کارکردهایی داشته است.

لازم به ذکر است در خصوص ردیف در شعر فارسی تحقیقاتی توسط محققان مختلف صورت پذیرفته که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به آراء شفیعی کدکنی در کتاب «موسیقی شعر» اشاره کرد. در خصوص نگاه آماری به ردیف، جستارهای اندکی صورت گرفته که از جمله آن‌ها عبارتند از: «ارزش چندجانبه ردیف در شعر حافظ» از یحیی طالبیان و مهدیه اسلامی، «اهمیت و کاربرد ردیف در سبک خراسانی» از عظامحمد رادمنش. در باب ردیف در شعر خاقانی اشارات جسته و گریخته‌ای در برخی تحقیقات مانند نوشته کوتاهی از حسین مختاری با نام «ردیف در شعر خاقانی» دیده شده است اما در هیچ‌یک، به‌طور گسترده و همه‌جانبه به بحث ردیف و بخصوص کارکردهای آن در شعر این شاعر نام‌دار پرداخته نشده است. حال قبل از ورود به بحث اصلی مقاله، اشاره کوتاهی به سابقه ردیف در شعر فارسی و تعاریفی که از آن ارائه شده است، می‌نماییم.

۲- پیشینه ردیف و تعاریف آن

ردیف یکی از ویژگی‌های زبان فارسی است که در زبان‌های دیگر کمتر دیده شده است؛ «در شعر ملل دیگر مانند فرانسه و انگلیس ردیف وجود ندارد و در شعر ترکی، تا پیش از قرن ۱۳ سابقه‌ای ندارد و مشخص است که از ادب فارسی به آنجا راه پیدا کرده، زیرا شعر ترکی تقلیدی از شعر فارسی است، هم از نظر مضامین و هم از نظر قافیه و ردیف و وزن شعر (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۲۵). ردیف در شعر عرب نیز سابقه چندانی ندارد و تنها در شعر معاصر ایشان نوعی ردیف دیده می‌شود. مهم‌ترین عوامل پیدایش ردیف در شعر فارسی را چنین برشمرده‌اند:

۱- وجود فعل رابط که از خصایص زبان‌های آریایی است و باعث پیدایش و توسعه ردیف گردیده است.
۲- نیازمندی بیشتر به قافیه در زبان فارسی؛ بدین‌سان که مثلاً در عربی، قافیه‌ها به تناسب اعرابی که در آخر کلمه وجود دارد، قابل کشش و امتداد بیشتری هستند اما چون آخر کلمات فارسی ساکن است، کلمه قافیه قابل امتداد نیست و همین امر باعث می‌شود که در موسیقی قافیه به وجود کلمات مشترک بسیاری نیاز پیدا شود.

۳- مسأله دیگر، وجود امکانات خاصی است که زبان فارسی از نظر جایگاه کلمه‌ها دارد که این امر در زبان‌های دیگر کمتر دیده می‌شود و به همین سبب، شاعران حتی ردیف‌های دشوار اسمی و فعلی را در شعر خود التزام کرده‌اند بدون اینکه طبیعت گفتار و زبان به هم بخورد (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۶۶: ۲۲۳).^۳

ردیف به صورت طبیعی با ساختار شعر فارسی عجین شده است و قدمت آن در شعر فارسی به قدیمی‌ترین اشعار موجود در ادب فارسی می‌رسد. البته ردیف بیشتر از نیمه دوم قرن پنجم به بعد خود را نشان داده است. به عبارت دیگر هرچه شعر فارسی مسیر تکامل را طی می‌کند و به جلو می‌آید، بر تعداد اشعار مردّف افزوده است.

از ردیف تعاریف مختلفی ارائه شده که تقریباً اصل و پایه همه آن‌ها یکسان است. از جمله تعاریف کهن ردیف، می‌توان به تعریف شمس قیس رازی اشاره کرد: «قافیت بعضی از کلمه آخرین بیت باشد به شرط آن‌که کلمه بعینها و معناها در آخر ابیات دیگر متکرّر نشود، پس اگر متکرّر شود آن را ردیف خوانند و قافیت در ماقبل آن باشد» (شمس قیس رازی، ۱۳۶۰: ۲۰۲). ردیف را چنین نیز تعریف کرده‌اند: «بدان‌که ردیف عبارت‌است از کلمه‌ای یا بیشتر که مستقل باشد در لفظ و بعد از قافیه اصلی به یک معنی تکرار یابد» (درّه نجفی به نقل از شفیع کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۲۳). ردیف در لغت به معنی سواری است که پس دیگری بر یک اسب می‌نشیند (رک: پادشاه، ۱۳۶۳: ۲۰۷۲). در بدیع‌الافکار ویژگی‌ها و محاسن ردیف این‌گونه ذکر شده است: «شعر دارای ردیف را مردّف گویند که بسیار خوشایند است و لطایف طبع و حدّت ذهن شاعر و جزالت ترکیب و متانت تقریر متکلم در سخن، به بر بستن ردیف خوب ظاهر گردد و ردیف می‌تواند بود که کلمه‌ای بود یا بیشتر و باشد که از مصراع، یک کلمه قافیه بود و باقی ردیف» (واعظ کاشفی سبزواری، ۱۳۶۹: ۷۵).

در کتب معاصر نیز تعاریفی از ردیف ارائه شده است: «ردیف، تکرار یک یا چند کلمه هم‌معنی بعد از واژه قافیه است» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۲: ۱۱۶). حق‌شناس نیز ردیف را چنین تعریف نموده است: «ردیف هم‌گونی کاملی است که از تکرار یک عنصر دستوری یگانه (واژه، گروه، بند، جمله) با توالی یکسان و با نقش‌های صوتی، صرفی، نحوی و معنایی یکسان در پایان مصاربع یا ابیات یک شعر بعد از قافیه پدید می‌آید (حق‌شناس، ۱۳۶۰: ۳۳). به گفته شمیسا، ردیف کلمه یا کلماتی است که در آخر مصراع‌ها عیناً بعد از قافیه تکرار شوند (رک: شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۰۱).

۳-ردیف در شعر خاقانی

بیشتر محققان به برجستگی ردیف در شعر خاقانی اذعان داشته‌اند؛ «به جرأت می‌توان گفت که دیوان اشعار هیچ شاعری (به استثنای مولوی) از حیث تنوع تصاویر و داشتن ردیف‌های نو و بدیع و به قولی از لحاظ موسیقی کناری به پای دیوان خاقانی نمی‌رسد» (مختاری، ۱۳۷۱: ۶۷). خاقانی از جمله شاعرانی است که استفاده فراوانی از ردیف نموده است و «با سرودن اشعاری با ردیف‌های مشکل و تازه، که اغلب این ردیف‌ها افعال مرکب هستند و گاه جمله کاملی را تشکیل می‌دهند، جلوه و جلای تازه‌ای به شعر فارسی می‌دهد» (همان: ۶۶).

خاقانی شاعری خلاق با قدرت تخیل برجسته است و همین قدرت تخیل، یاری‌رسان وی در ساخت و استفاده از ردیف‌های مشکل است و «روشن است که التزام ردیف‌های مشکل و تصریح در قصاید بلند و طولانی با حفظ صحت و تناسب معانی که برای کمتر کسی از شعر بدان پایه از حسن و متانت میسر گردیده هم دلیل توانایی طبع فیاض او تواند بود» (فروزانفر، ۱۳۸۴: ۶۱۴).

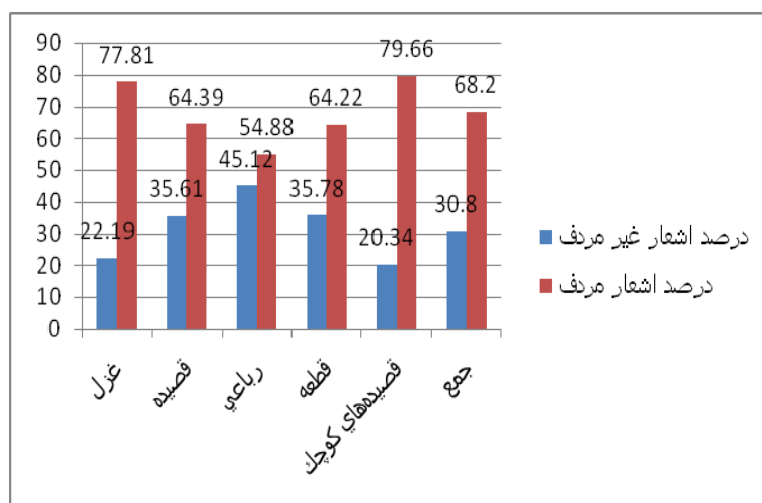
«شعر خاقانی اوج بازی با ردیف است و پس از او دیگران از همین حدود تجاوز نمی‌کنند با این تفاوت که او کاملاً از عهده ادای فکر و مضامین خود برمی‌آید و آیندگان اغلب دچار یاوه‌گویی می‌شوند. به‌خصوص در دوره صفوی که در قصیده همواره خاقانی را سرمشق خود قرار می‌داده‌اند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۵۳).

۴- نگاهی آماری به ردیف در شعر خاقانی

بررسی‌های آماری نشان می‌دهد که از مجموع ۱۲۱۲ شعر خاقانی، تعداد ۸۱۵ مورد دارای ردیف هستند که این رقم ۶۸/۲۰ درصد از کل اشعار وی را شامل می‌شود. بررسی ردیف در قالب‌های مختلف نیز بیانگر آن است که اشعار مردّف نسبت به اشعار غیر مردّف برتری محسوسی دارند. ۷۷/۸۱٪ از غزلیات، ۶۴/۳۹٪ از قصاید، ۵۴/۸۸٪ از رباعیات، ۶۴/۲۲٪ از قطعات و ۷۹/۶۶٪ از قصاید کوچک وی دارای ردیف هستند. جداول و نمودارهای ذیل به خوبی سطح اشعار مردّف و غیر مردّف را نشان داده است:

درصد اشعار مردّف	تعداد شعر مردّف	تعداد شعر	تعداد / نوع شعر
۷۷/۸۱	۲۶۳	۳۳۸	غزل
۶۴/۳۹	۸۵	۱۳۲	قصیده
۵۴/۸۸	۱۶۳	۲۹۷	رباعی
۶۴/۲۲	۲۱۰	۳۲۷	قطعه
۷۹/۶۶	۹۴	۱۱۸	قصیده‌های کوچک
۶۸/۲۰	۸۱۵	۱۲۱۲	جمع

نمودار درصدی اشعار مردّف و غیر مردّف خاقانی به تفکیک قالب شعری

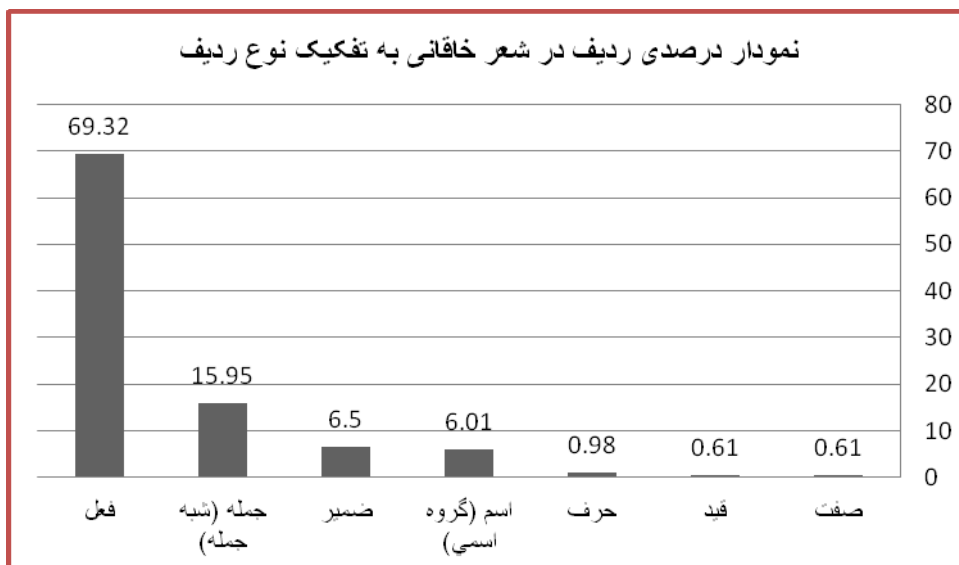
چنان‌که از این آمارها برمی‌آید ردیف، نقش برجسته‌ای در شعر خاقانی دارد. بخصوص در غزلیات که نزدیک به ۸۰٪ آن‌ها مردّف هستند. «ردیف جزئی از شخصیت غزل است و تعداد غزل موفقی که ردیف نداشته باشد، کم است. به عبارت بهتر، هرچه غزل کامل‌تر می‌شود، میانگین ردیف نیز بالاتر می‌رود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۵۷)

در تحلیل این آمارها باید گفت قصاید معمولاً کم‌ردیف هستند زیرا با توجه به طولانی‌بودن قصیده، التزام به ردیف و حفظ پیوند هنری و موسیقایی آن با بافت کلی شعر دشوار می‌نماید و به عبارت ساده‌تر، از عهده هر شاعری بر نمی‌آید زیرا تکرار ردیف تا پایان یک قصیده طولانی، محدودیت‌هایی را برای شاعر ایجاد می‌کند و گاه شاعر را مجبور به کاربرد مضامین تکراری می‌نماید. اما در شعر خاقانی می‌بینیم که درصد قصاید مردّف بسیار بالا است و شاعر با چیره‌دستی از عهده انجام این امر دشوار برآمده است. به نظر می‌رسد این ویژگی قصاید خاقانی یعنی مردّف بودن آنها، ناشی از حس برتری جویی و مفاخره نسبت به شاعران هم‌دوره باشد زیرا چنان‌که گفته آمد به کارگیری ردیف‌های مشکل در قصاید طولانی با حفظ تناسب معنایی برای کمتر کسی میسر گردیده است و این را می‌توان از مشخصه‌های سبکی شعر خاقانی دانست.

۵- انواع ردیف در شعر خاقانی

ردیف در شعر خاقانی از زاویه‌ای دیگر نیز قابل ارزیابی است و آن انواع ردیف‌های به‌کار گرفته شده در شعر اوست؛ انواع ردیف در شعر خاقانی عبارتند از: فعل، اسم (گروه اسمی)، حرف، قید، ضمیر، صفت و عبارت یا جمله (شبه جمله)، آمارهایی که از انواع ردیف در شعر خاقانی به دست آمده به شرح ذیل است:

نوع ردیف	فعل	جمله (شبه جمله)	ضمیر	اسم (گروه اسمی)	حرف	قید	صفت
تعداد	۵۵۵	۱۴۰	۵۴	۴۹	۷	۵	۵

این نمودارها بیانگر آن است که ردیف‌های از نوع فعل، بیشترین نقش و کاربرد را در شعر خاقانی دارد و تقریباً ۷۰٪ اشعار مردف وی را دربرمی‌گیرد. از بین این افعال تعداد ۴۴۵ فعل جزو افعال تام و تعداد ۱۱۰ فعل جزو افعال ربطی می‌باشند. در ادامه به تمامی انواع ردیف‌های موجود در شعر خاقانی، به همراه تعداد کاربرد آن‌ها اشاره می‌شود.

۱-۵- افعال تام

چنان‌که از آمارها برمی‌آید، پرکاربردترین نوع ردیف در شعر خاقانی، ردیف فعلی است. افعال تام به‌کار گرفته شده در ردیف شعر وی عبارتند از:

دریاب/ طلب/ پرداخت/ ساخت/ ۲/ گریخت/ ۳/ افتاده است/ ۱/ افتاده است/ ۱/ افشانده است/ ۱/ نرده است/ ۱/ خاست/ ۱/ برخاست/ ۱/ برنخاست/ ۱/ فرست/ ۶/ نشست/ ۲/ بنشست/ ۱/ بشکست/ ۱/ خواهد شکست/ ۱/ داشت/ ۱/ نداشت/ ۴/ نپذرفت/ ۱/ توان خواست/ ۱/ خواهم داشت/ ۱/ توان یافت/ ۱/ نهاده است/ ۱/ مانده نیست/ ۱/ نمانده است/ ۱/ برفت/ ۱/ رفت/ ۱/ نیامده است/ ۱/ آمده است/ ۱/ سوخته است/ ۱/ بسوخت/ ۱/ ندیده است/ ۱/ می‌جست/ ۱/ کشتن است/ ۱/ رانده است/ ۱/ بگذشت/ ۲/ درگذشت/ ۳/ پدید نیست/ ۱/ کجاست/ ۲/ چیست/ ۱/ سود نداشت/ ۱/ مرده است/ ۱/ در است/ ۱/ داد/ ۲/ بفرستد/ ۱/ نشکند/ ۱/ می‌شکند/ ۱/ نپذیرد/ ۲/ نخواهند/ ۱/ زند/ ۱/ زند/ ۱/ زد/ ۱/ نمی‌آید/ ۱/ نیاید/ ۳/ می‌آید/ ۲/ آید/ ۶/ فروناید/ ۱/ افتاد/ ۲/ بازآفتاد/ ۱/ فتاد/ ۱/ ساختند/ ۱/ می‌سازد/ ۱/ برنتابد/ ۳/ نمی‌تابد/ ۱/ تازه کرد/ ۳/ افشانند/ ۱/ خواهم فشانند/ ۲/ افشانده‌اند/ ۱/ دارد/ ۵/ نمی‌دارد/ ۱/ ندارد/ ۴/ دارند/ ۱/ کرد/ ۴/ نکرد/ ۲/ کرده بود/ ۱/ می‌کند/ ۲/ کند/ ۶/ نکنند/ ۲/ نکنند/ ۱/ می‌کنند/ ۱/ نکنند/ ۱/ کرده‌اند/ ۱/ اندازد/ ۲/ برآید/ ۱/ برآمد/ ۳/ برنیامد/ ۱/ می‌برد/ ۱/ برد/ ۱/ نبرد/ ۲/ ببرد/ ۱/ برسد/ ۲/ رسید/ ۱/ نرسانید/ ۱/ می‌نرسد/ ۱/ رسد/ ۱/ نرسد/ ۲/ رساند/ ۱/ رساد/ ۱/ خندد/ ۱/ نتوان نهاد/ ۱/ بازآورد/ ۱/ منهدید/ ۱/ نشکبید/ ۱/ بخشید/ ۱/ بخشی/ ۱/ برآورد/ ۱/ آورد/ ۴/ بازآرد/ ۱/ برآرد/ ۱/ باید/ ۲/ درنگیرد/ ۱/ بگیرد/ ۱/ گیرد/ ۱/ گیرند/ ۱/ دهید/ ۱/ می‌دهد/ ۲/ دهند/ ۱/ ندهد/ ۲/ نویسد/ ۱/ نماند/ ۶/ بماند/ ۱/ بمانند/ ۱/ درنماند/ ۱/ ماند/ ۲/ بماناد/ ۱/ خیزد/ ۲/ می‌رود/ ۲/ شناسد/ ۱/ شناسد/ ۱/ آمد/ ۲/ نمی‌آمد/ ۱/ خورد/ ۲/ می‌پوشد/ ۱/ پوشد/ ۱/ برانگیزد/ ۱/ بگشاید/ ۱/ بگشاد/ ۱/ گشاد/ ۱/ کشد/ ۱/ کشید/ ۲/ برافکند/ ۲/ شنوند/ ۱/ باز دهید/ ۱/ خواهند داد/ ۱/ نبیند/ ۱/ دیده‌اند/ ۱/ بینند/ ۱/ دیدستند/ ۱/ ندید/ ۱/ ندوخته‌اند/ ۱/ آمیخته‌اند/ ۱/ نیامیزد/ ۱/ نماید/ ۱/ نگذارند/ ۱/ می‌گویند/ ۱/ خواهم گزید/ ۱/ نگرید/ ۱/ می‌خواند/ ۱/ تواند/ ۱/ افکنند/ ۱/ گم شد/ ۱/ مگرد/ ۱/ نمی‌گرداند/ ۱/ بدرود باد/ ۱/ بزاد/ ۱/ نشاید/ ۱/ نمی‌شاید/ ۱/ فرو شد/ ۱/ نمی‌ارزد/ ۱/ نیرزد/ ۱/ مدار/ ۱/ بازآور/ ۱/ بیار/ ۱/ بازگیر/ ۲/ منگر/ ۲/ نگر/ ۱/ است باز/ ۱/ مستیز/ ۱/ مکش/ ۱/ شمارش/ ۱/ می‌چکدش/ ۱/ فرستم/ ۱/ شکستم/ ۱/ می‌فرستم/ ۱/ داشتم/ ۱/ فرستیم/ ۱/ پذیرفتم/ ۱/ نیافتم/ ۴/ نمی‌یابم/ ۱/ یافتم/ ۱/ خواهم/ ۲/ گریخته‌ام/ ۱/ می‌گریزم/ ۲/ زده‌ام/ ۱/ آیم/ ۱/ اوفتاده‌ام/ ۱/ ساختیم/ ۱/ افشانم/ ۱/ دارم/ ۱/ ندارم/ ۴/ همی‌دارم/ ۱/ کردم/ ۱/ می‌کنم/ ۲/ کنم/ ۲/ اندازم/ ۱/ اندازیم/ ۱/ می‌بریم/ ۱/ برسم/ ۱/ نهم/ ۲/ آوردم/ ۴/ آورده‌ام/ ۱/ آرم/ ۱/ درآوردم/ ۱/ برآورم/ ۲/ نویسم/ ۱/ مانده‌ام/ ۱/ می‌روم/ ۱/ آمدیم/ ۱/ آمدم/ ۱/ خورم/ ۱/ همی‌طلبم/ ۱/ بسوختم/ ۱/ کشیدم/ ۱/ نفروشم/ ۱/ نشنیدم/ ۱/ بینم/ ۱/ دیده‌ام/ ۱/ بینم/ ۲/ مبینام/ ۱/ نمی‌بینم/ ۲/ جویم/ ۱/ خوانم/ ۱/ می‌غلطم/ ۱/ فارغیم/ ۱/ شستیم/ ۱/ سپردم/ ۱/ اندیشم/ ۱/ نیندیشم/ ۲/ بستیم/ ۱/ در بسته‌ایم/ ۱/ نتوانم/ ۱/ چینم/ ۱/ داشتن/ ۱/ نخواهی یافتن/ ۲/ ساختن/ ۱/ تازه گردان/ ۱/ کن/ ۲/ بکن/ ۱/ مکن/ ۱/ نتوان نهادن/ ۱/ آمدن/ ۱/ خوردن/ ۱/ طلب کن/ ۱/ دان/ ۱/ بین/ ۱/ ریختن/ ۱/ کندن/ ۱/ درافکن/ ۱/ افکن/ ۱/ بس کن/ ۱/ گم کن/ ۱/ جنبان/ ۱/ برو/ ۱/ بشنو/ ۱/ مخواه/ ۱/ بخواه/ ۱/ شکسته/ ۱/ داشته/ ۱/ نهاده/ ۱/ کرده/ ۱/ نه/ ۲/ آمده/ ۲/ انگیخته/ ۱/ در ده/ ۳/ ده/ ۱/ مده/ ۱/ ریخته/ ۱/ بسته/ ۱/ بریده/ ۱/ انداخته/ ۱/ فرستادی/ ۲/ داشتمی/ ۱/ زنی/ ۱/ می‌زنی/ ۱/ نداری/ ۱/ کردمی/ ۲/ نکردی/ ۲/ کنی/ ۱/ نمی‌کنی/ ۱/ کردی/ ۲/ بری/ ۱/ نهی/ ۱/ بایستی/ ۴/ بازگرفتی/ ۱/ نگرفتی/ ۱/

نمی‌دهی / آمدی / خوری / انگیختی / بگشایی / کشی / دیده بودی / بینی / نبینی / آمیزی / انمایی / بگریستی / شکنی / شکستی / شکسته‌ای / یابی / نیابی / یافتی / افشاندمی / فشانی / فشاندی / آبی / تازه کردی / تازه بینی / داری / کشتمی / کیستی / فزوده‌ای / دریغ داری /

دیوان خاقانی با وجود اشعاری با ردیف‌های بلند فعلی، تنها قابل مقایسه با دیوان شمس است با این تفاوت که جنبه موسیقایی ردیف‌ها در دیوان شمس از تحرک و خیزش بیشتری برخوردار است. آنچه مسلم است کاربرد بسیار فعل در ردیف شعر، از یکسو باعث ایجاد حرکت و تکاپوی بیشتر در ساختار شعر می‌گردد و از سوی دیگر موجب غنای بیشتر موسیقی کناری می‌شود و تکرار آن در پایان هر بیت، موسیقی شعر را قوی‌تر می‌سازد. هم‌چنین توجه به جنبه‌های مربوط به شخصیت‌پردازی و خیال‌انگیزی نیز از عواملی است که ردیف‌های فعل - به‌خصوص افعال تام - را بر ردیف‌های اسمی و حرفی برتری می‌بخشد (رک: نظری، ۱۳۸۹: ۱۲۳).

۲-۵- افعال ربطی (معین)

افعال ربطی موجود در ردیف اشعار خاقانی عبارتند از:

است / نیست / گردد / شد / بود / نبود / نمی‌شود / باشد / نمی‌گردد / نخواهی شد / باشم / می‌شود / شود / شده / نشود / سوی / بوم / خواهد بود / نیند / بودی / شدی / توانم شد / مشو / باد / می‌گردد / شوم / باش / نهام /

چنان‌که مشاهده می‌شود تعداد افعال ربطی در مقایسه با افعال تام بسیار اندک است. زبان فارسی زبانی است که افعال معین در آن زیاد وجود دارد و بسیاری از جمله‌ها را بدون استفاده از «است»، «بود»، «شد» و ... نمی‌توان به کار برد. اما به تدریج با تکامل شعر فارسی، این نوع ردیف نیز تحوّل یافته و از آن مرحله ساده و ابتدایی، تغییر شکل داده به مرحله‌ای می‌رسند که گاه نیمی از یک مصراع یا تمام آن را دربرمی‌گیرند (رک: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۴۹).

خاقانی نیز در دوره تکامل شعر فارسی قرار دارد و جزو شاعران برجسته دوره خود است. واضح است که در جهت بزرگداشت شعر خود و نشان دادن قوت طبع و قریحه‌اش، بیشتر به کاربرد ردیف‌های فعلی روی خوش نشان داده است و این امر را باید نشانه قوت و توان شعری و وسعت دایره لغوی شاعر دانست که کمتر از افعال معین بهره گرفته است.

۳-۵- ردیف‌های اسمی (گروه اسمی)

کلیسا / عمر / سر / بار / مادر / غم / ما / آب / دل / من / سخاش / خاک / چرخ / اندیشه / نان / صبحگاه / آینه / کعبه / ری / زیر آب / سگ کوبیت / چو آب / آن لب / آن مرد / یک روز / گل و شمع / تیغ / عشق / همه سال / دلم / غم / سخن / عقل / چشم / باری / دیده / خلوت / عنصری / بی بی / عزالدین بو عمران / اسد / خلق را / کعبه را / آفتاب / صفاهان / سخنم /

ردیف از نوع اسم (گروه اسمی) نیز در شعر خاقانی بسامد چندانی ندارد و شاعر در جهت برجسته‌سازی و اهمیت بخشیدن به برخی اشخاص یا مضامین، از این نوع ردیف‌ها بهره گرفته است. مضامینی چون مدح و بزرگداشت و ذم و خوارداشت مکان‌ها و شخصیت‌ها از جمله این مواردند.

بسامد انواع دیگری از ردیف مانند حرف، صفت، قید و ضمیر نیز بسیار اندک است:

۴-۵- ردیف‌های حرفی

را/۵ هم/۲

۵-۵- ردیف از نوع صفت

کمتر/۱ نیافت‌تر/۱ کور/۱ پراکنده/۱ به/۱

۶-۵- ردیف از نوع قید

بس/۱ کجا/۲ اینجا/۱ برون/۱

۷-۵- ردیف‌های ضمیری

ضمایری که به عنوان ردیف قرار گرفته‌اند شامل ضمایر شخصی، مبهم، مشترک و ... می‌شود:

خویش/۵ من/۹ او/۸ من و تو/۱ تو/۱۲ هیچ/۱ همه/۱ هم هیچ/۱ هر سه/۱

برخی از این ضمایر به همراه حرف اضافه آمده‌اند:

ما/۵ ز من/۱ بی تو/۱ از تو/۲ از تو/۲ ما را/۳ از من/۱

۸-۵- ردیف‌های جمله‌ای (شبه جمله‌ای)

یکی دیگر از پرسامدترین انواع ردیف در شعر خاقانی، ردیف‌های گروهی (جمله-شبه جمله) است؛ یکی از تکلف‌هایی که شاعران در دوران تکامل شعر فارسی بدان روی آوردند، سرودن شعر با ردیف‌های دشوار و طولانی اسمی و فعلی است که بیشتر برای جلب توجه و نشان دادن قدرت طبع، این‌گونه ردیف‌ها را برمی‌گزیدند. خواجه نصیر طوسی در این باب می‌نویسد: «در ردیف مقدار را اعتبار نیست، چه اگر تمامی مصرع مشتمل بر قافیه و ردیف باشد، روا بود و چنان‌که در کثرت اعتباری نیست، در قلت هم اعتباری نیست» (خواجه نصیر طوسی، ۱۳۶۹: ۱۴۹). دیوان خاقانی نیز سرشار از این دست ردیف‌هاست که شاعر در جهت رسیدن به اهداف گوناگون معنایی و تصویرسازی از آن‌ها بهره برده است. در ادامه به آن‌ها اشاره می‌رود:

پسرا/۱ است مرا/۱ رسد مرا/۱ علم طلب/۱ در گزین گذشت/۱ کس نیافت/۱ چو برفت/۱ چراست/۱ تو خاست/۱ این است/۱ چون است/۱ که چیست/۱ عشق است/۱ دهدت/۱ جستیم نیست/۱ کس نیافت/۱ تو نشست/۱ توست/۳ اوست/۸ من است/۱ تو نیست/۳ از من دریغ داشت/۱ می فرستمت/۱ روزی است/۱ بر من گرفت/۱ یارم جست/۱ چه خوش است/۱ آیمت/۱ ماست/۱ نکوتر است/۱ او زبید/۱ باشد سرد/۱ که هم شاید/۱ کس ندید/۱ بدتر بود/۱ چه رسد/۱ چه کند/۱ تو کند/۱ تو شود/۱ دلم می‌آید/۱ او داند/۱ است آن مرد/۱ خاقانی باد/۱ تو رسد/۱ چه ستاند/۱ تو باد/۱ چه کار دارد/۱ به کس نرسد/۱ ای باد/۱ چه نویسد/۱ کجا رسد/۱ چگونه باشد/۱ چه خیزد/۱ من باشد/۱ کس مخور/۱ چنین خوش‌تر/۱ باده بیار/۱ تو اولی‌تر/۱ است هنوز/۱ نگستی هنوز/۱ تو بس/۱ نپندارم که دارد کس/۱ نیافت کس/۱ شناسمش/۱ خوش باش/۱ نگهدارش/۱ می خواندش/۱ ای دریغ/۱ احسنت ای ملک/۱ ای دل/۳ تو می‌خورم/۱ می‌آیدم/۱ تو ندیدم/۱ چرا ندارم/۱ نکنی دانم/۱ چنان آمد که من خواهم/۱ او دارم/۱ اویم/۱ توام/۱ توایم/۱ که منم/۱ نگنجد دارم/۱ دانی چونم/۱ من دارم/۱ من دانم/۱ تو منم/۱ منم/۱ درکشم هر صبحدم/۱ که من داشتم/۱ من آن کنم/۱ چه کنم/۱ بخراسان یابم/۱ به ما رسان/۱ است آن/۱ است این/۱ بگیرم پس از این/۱ دریغ من/۱ برتابد بیش از این/۱ کیست او/۱ بر تو به نیم جو/۱ من چه/۱ در بسته به/۱ نوپرداخته/۱ شوم انشاءالله/۱ تویی/۱ که تویی/۲ به دوستی/۱ که

تو داری / چه خواست گویی / من چونی / بر تابد هر دلی / تو باشی / چون نشنوی / چنین کنی / چون نهی / تو کنی / تو کیی / ارزد نی / که بُدی / منی / چه خوری / چه غم استی / کس را نی / مندی / چنان که در لابه‌لای آمارهای ارائه شده گفته آمد، این آمارها بیانگر آن است که ردیف فعلی درصد بیشتری از ردیف‌های شعر خاقانی را شامل شده است. این توجّه و تمایل به بکارگیری افعال بعنوان ردیف، به خاقانی کمک نموده تا علاوه بر ایجاد تحرک و پویایی بیشتر در شعر، به اهداف معنایی و محتوایی خود نیز دست یابد؛ آنچه مسلم است استفاده از فعل باعث بسط معانی می‌شود و خاقانی نیز بخوبی از این امر در راستای بیان معانی و موضوعات مختلف بهره برده است. از سوی دیگر، فعل‌ها بستر مناسب‌تری برای شکوفایی تخیلات تازه شاعرانه و نوآوری در صورخیال شعرند و چنان که در بخش کارکردهای ردیف خواهد آمد، خاقانی از ردیف‌های فعلی در جهت گسترش معانی جدید استفاده نموده است.

۶- کارکردهای ردیف در شعر خاقانی

آنچه مسلم است خاقانی از ردیف بهره‌های فراوانی برده است؛ و چنان که آمارها نشان داده است کاربرد ردیف یکی از ویژگی‌های شعری وی محسوب می‌شود و قطعاً چنین بسامد بالایی بدون دلیل نمی‌تواند باشد. به نظر می‌رسد عمده دلیل استفاده فراوان از ردیف، کمک به غنی‌تر ساختن موسیقی است؛ خاقانی به بهترین نحو از این ردیف‌ها در جهت موسیقایی‌تر ساختن کلام خود، کمک گرفته است. تکرار منظم الفاظ هم‌شکل و هم‌صدا (واژه یا عبارت) بیشتر زینتی شنیداری است که تأثیر موسیقایی شعر را افزون می‌سازد. خاقانی نیز با پی بردن به این راز، به خوبی از قدرت بالای این‌گونه تکرارها در جهت گوش‌نوازی و آهنگین کردن شعرش استفاده نموده است. اما به نظر می‌رسد ردیف‌ها در شعر خاقانی، کارکردهای دیگری نیز دارند که در ذیل به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۶-۱- ایجاد وحدت بین شاعر و مخاطب

وقتی خواننده در یک شعر می‌تواند پس از یک بیت (یا عبارت) در موقعیتی خاص، کلمه یا عبارتی را حدس بزند، خواه ناخواه خود را با شاعر در آفرینش شعر شریک می‌پندارد و لذت بیشتری می‌برد. در این حالت شنونده در متن ماجراست پس شعر تأثیر بیشتری بر روی او خواهد داشت (رک: متحدین، ۱۳۵۴: ۵۱۷). هرچه قدر ردیف طولانی‌تر باشد این اتحاد و هماهنگی بین شاعر و خواننده بیشتر نمود پیدا می‌کند. در شعر خاقانی نیز استفاده از ردیف‌های طولانی، فراوان دیده می‌شود؛ مثلاً در غزلی با مطلع:

با کفر زلفت ای جان، ایمان چه کار دارد   و آنجا که درد آمد، درمان چه کار دارد

عبارت «چه کار دارد» به عنوان ردیف در پایان ۷ بیت تکرار شده است و شعر به گونه‌ای سروده شده که خواننده را با خود همراه و هم‌صدا می‌سازد:

سحرا که کرده‌ای تو با زلف و عارض ارنه	در گلشن ملایک شیطان چه کار دارد
دل بی نسیم وصلت تنها چه خاک بیزد	جان در شکنج زلفت پنهان چه کار دارد
دردی شگرف دارد دل از غم تو دایم	در زلف تو ندانم تا جان چه کار دارد

در تنگنای دیده وصل تو کی درآید
گر نه بهانه سازی تا روی تو نبینند
خاقانی از زمانه چون دست شست بر روی
در بنگه گدایان سلطان چه کار دارد
آینه با رخ تو چندان چه کار دارد
سنجر چه حکم راند خاقان چه کار دارد
(رک: خاقانی / ۵۸۷)

می بینیم که خواننده با شنیدن ابیات ابتدایی، به راحتی می تواند کلمه یا عبارتهای تکرار شونده را حدس بزند و در این بین ارتباط تنگاتنگی را با شاعر احساس می نماید.
در شعری دیگر با مطلع:

ناز جنگ آمیز جانان بر نتابد هر
ساز وصل و سوز هجران بر نتابد هر دلی

ردیف طولانی «بر نتابد هر دلی» به عنوان یک جمله کامل، نصف هر مصراع را شامل شده و حدس آن برای خواننده بسیار آسان گردیده است. شاعر بدین سان خواننده را هم گام با خود در مسیر شعر می کشاند (رک: خاقانی/۶۸۴).

۲-۶- هماهنگی ردیف با موضوع و مضمون

هماهنگی ردیف و موضوع شعر نیز از نکاتی است که شاعران بزرگ به آن توجه نشان داده اند؛ یعنی شاعر در انتخاب ردیف به تناسب موضوع، باید دقت زیادی داشته باشد. در بیشتر اشعار خاقانی هماهنگی ردیف با موضوع شعر دیده می شود و خاقانی، مقید به رعایت تناسب ردیفها با موضوع شعر است (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۵۳). ایجاد چنین هماهنگی کاری دشوار می نماید به خصوص در قصاید طولانی، حفظ چنین تناسبی نیاز به قوت طبع و توانایی بالایی دارد که خاقانی از آن بهره مند است.

مثلاً وی در قصیده‌ای در فضیلت قناعت، از ردیف «نان» استفاده کرده است و بدین وسیله توانسته در برتری قناعت و مذمت طمع، داد سخن دهد و ردیف مذکور به خوبی از عهده بیان موضوع مورد نظر شاعر برآمده است:

زین بیش آبروی نریزم برای نان
آتش دهم به روح طبیعی به جای نان
خون جگر خورم نخورم نان ناکسان
در خون جان شوم نشوم آشنای نان
با این پلنگ همتی از سگ بتر بوم
گر زین سپس چو سگ دوم اندر قفای نان...
نانشان چو برف لیک سخنشان چو زمهریر
من زاده خلیفه نباشم گدای نان
آن را دهند گرده که او گرده کوه دید
من کیمیای دین ندهم در بهای نان
(خاقانی / ۳۱۴-۳۱۵)

هم چنین «خاقانی در قصیده‌ای که در رثای فرزندش به مطلع:

صبحگاهی سر خوناب جگر بگشایید
ژاله صبحدم از نرگس تر بگشایید

سروده است با تکرار واژه «بگشایید»، گرفتگی خاطر و عقده بسته در گلوی شاعر را که هر لحظه در فشار و اضطرابش قرار داده نشان می‌دهد و از خواننده طلب گشایش این گره زندگی و این عقده بسته را می‌کند» (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۶۱).

دانه دانه گهر اشک ببارید چنانک	گره رشته تسبیح ز سر بگشایید
خاک لب تشنه خون است ز سرچشمه دل	آب آتش زده چون چاه سقر بگشایید
نو نو از چشمه خوناب چو گل تو در تو	روی پرچین شده چون سفره زر بگشایید
سیل خون از جگر آرید سوی بام دماغ	ناودان مژه را راه گذر بگشایید

(رک: خاقانی / ۱۵۸-۱۶۲)

۳-۶- ایجاد صور خیال و مفاهیم و ترکیبات جدید

گرچه ردیف ممکن است از جهاتی شاعر را محدود نماید اما به تداعی معانی و مضامین کمک می‌نماید و افق‌های گسترده‌تری در پیش چشم شاعر قرار می‌دهد. وقتی کلمه یا عبارتی در یک شعر پی در پی تکرار می‌شود، مضمون‌های جدیدی متناسب و هماهنگ با آن در ذهن شاعر ایجاد می‌کند. به عبارت دیگر شاعر در حرکت ذهنی خود در شعر، با تکرار کردن، به مضامین یا تعبیرات تازه‌ای دست می‌یابد «وقتی کلمه‌ای در ذهن شاعر به عنوان ردیف جای می‌گیرد، مضمون‌های جدیدی هماهنگ با آن در ذهن شاعر جرقه می‌زند و نقاط مبهم ذهن و اندیشه شاعر تا پایان شعر به صورت تدریجی کامل می‌شود» (طالبیان و اسلامیت، ۱۳۸۴: ۱۳).

باید اذعان داشت که اندیشه شاعرانه به صورت مبهم در ذهن شاعر وجود دارد و برای کامل شدن و رسیدن به مرحله نهایی شعر، به تداعی قافیه و ردیف نیازمند است به عبارت دیگر، شاید بسیاری از تصاویر و معانی در راستای صور خیال شعر، در ابتدا به ذهن شاعر خطور نکند اما ردیف چون آهن ربایی این معانی و تصاویر را جذب می‌نماید (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۵: ۹۰-۹۲).

در شعر خاقانی نیز چنین حالتی دیده می‌شود. شفیع کدکنی بر آن است که خاقانی به کمک ردیف بسیاری از چیزهایی که در زبان معمول نمی‌توان ریخت، وارد شعر ساخته است؛ ترکیباتی مانند: «رنگ فقر»، «آواز تبراً شنیدن» و تعابیر و مجازهایی از این دست در سایه ردیف شعر حاصل شده است (همان: ۱۴۲).

استاد فروزانفر در این باب می‌گوید: «جای هیچ سخن نیست که خاقانی از جهت ابداع تراکیب و ایجاد کنایات دل‌پذیر، هم‌پایه و در ردیف شعرای بزرگ ایران است و کمتر بیتی از ابیاتی که بر یک یا چند ترکیب مشتمل نباشد و شاید اگر دیوانش را فرهنگ جامع لغات ادبی محسوب دارند» (فروزانفر، ۱۳۸۴: ۶۱۷).

خاقانی در شعری با مطلع:

الصبح ای دل که جان خواهم فشاند   دست مستی بر جهان خواهم فشاند

از ردیف «خواهم فشاند» استفاده نموده و به تعابیر و ترکیبات متفاوتی مانند: «ناوک فشاندن»، «اکسیر فشاندن»، «عقل فشاندن»، «روح فشاندن»، «طیلسان فشاندن»، «سبحه فشاندن» و... دست یافته است.

هر سحر خاقانی آسا بر فلک
این یکی اکسیر نفس ناطقه
... شرع را گنج روان از کلک اوست
ملک را حرز امان از رای اوست
گر خضر گردم بر آن غمرالردا
ور ملک باشم بر آن عیسی نفس
ناوک آتش فشان خواهم فشانند
بر سر صدر زمان خواهم فشانند
عقل بر گنج روان خواهم فشانند
روح بر حرز امان خواهم فشانند
هم ردا هم طیلسان خواهم فشانند
سبحه پروین نشان خواهم فشانند

(رک: خاقانی / ۱۴۱-۱۴۲)

یا در قصیده‌ای دیگر با مطلع:

ما را دلیست ذلّه خور خوان صبحگاه جانیست خاک جرعه مستان صبحگاه

شاعر به موازات استفاده از ردیف «صبحگاه» ترکیبات جدیدی چون: «سندان صبحگاه»، «دیوان صبحگاه»، «ایوان صبحگاه»، «میزان صبحگاه»، «پیکان صبحگاه»، «شبستان صبحگاه» و «سلیمان صبحگاه» و... را ارائه نموده است. ترکیباتی که در مسیر شعر به ذهن وی رسوخ کرده است (رک: خاقانی / ۳۷۳-۳۷۵).

در شعری دیگر، شاعر با استفاده از ردیف «نماید» هر بار تشبیه تازه‌ای ایجاد کرده است:

... لب یار من شد دم صبح مانا
... بخندد چو پسته درون پوست و آنگه
رخ صبح قندیل عیسی فرورد
... قدح‌های چون اشک داودی از می
... چو قوس قزح جام بینی ملمع
که سرد شد آتش عنبرافشان نماید
چو بادام از آن پوست عریان نماید
تن ابر زنجیر رهبان نماید
پری‌خانه‌های سلیمان نماید
کزو جرعه‌ها لعل باران نماید

(خاقانی / ۱۲۷-۱۳۲)

یا در شعری دیگر با ردیف قرار دادن «ماند» به تشبیه‌سازی پرداخته است:

... رواست گردید بیضای موسویست دوات
زبان خامه جوشن در زره بر من
چو خسروان گذرم بر مصاف نطق و دوات
عنان جیحون در دست طبع خاقانی است
که خامه نیز به ثعبان در فشان ماند
بدور باش سنان فعل تیر سان ماند
از آن به خانه زراد خسروان ماند
از آن جهت به سمرقند خضرخان ماند

(خاقانی / ۸۵۷-۸۵۸).

یکی از اهداف تکرار، برجسته‌سازی است؛ «خواه این برجسته‌سازی در جهت مثبت باشد و خواه به منظور تحقیر و ابراز نفرت در دو حال، تکرار بهترین وسیله مشخص کردن است» (متحدین، ۱۳۵۴: ۵۰۷). شاعر برای برجسته کردن یک واژه، مضمون یا تصویر با تکرار آن در ردیف شعر، آن را مهم‌تر جلوه می‌دهد. تکرار باعث تمرکز بیشتر روی یک موضوع خاص می‌گردد و به نوعی به برجسته‌سازی آن کمک می‌کند. «اگر واژه یا عبارت تکرار شونده در وسط یا اول کلام باشد، چندان جلب توجه نمی‌کند ولی موقعیت خاص ردیف در پایان شعر و مکتبی که بعد و گاهی قبل از آن ایجاد می‌شود، تأکید و تمرکز را بر روی آن بیشتر می‌کند» (طالبیان، اسلامیت، ۱۳۸۴: ۱۵).
خاقانی در قصیده‌ای با مطلع:

ای در حرمت نشان کعبه   درگاه تو را مکان کعبه

با ذکر واژه «کعبه» در پایان هر بیت، به برجستگی آن افزوده و علو درجه آن را بازگو کرده است (رک: خاقانی / ۴۰۳-۴۰۵).

یا در غزل زیر، وی با تکرار عبارت «تو بس» در پایان هر بیت، معشوق را به گونه‌ای برجسته در ساختار شعرش نمایانده است و با استفاده از این ردیف، تشخص بیشتری به آن بخشیده و موجب توجه خواننده به آن شده است:

مه نجویم مه مرا روی تو بس	گل نبویم گل مرا بوی تو بس
عقل من دیوانه عشق تو گشت	بندش از زنجیر گیسوی تو بس
اشک من باران بی ابر است لیک	ابر بی باران خم موی تو بس
آینه از دست بفرکن کز صفا	پشت دست آینه روی تو بس
رنگ زلفت بس شب معراج من	قاب قوسینم دو ابروی تو بس
آسمان در خون خاقانی چراست	کاین مهم را نامزد خوی تو بس

(خاقانی / ۶۲۲)

نمونه‌های چنین برجسته‌سازی در شعر خاقانی فراوان دیده می‌شود اما به علت تنگنای این مقال، به ذکر همین نمونه‌ها اکتفا می‌شود.

۵-۶- القای حس درونی شعر

گاهی شاعر با تکرار یک واژه یا عبارت در ردیف شعر، در پی القای حس درونی خود به مخاطب است. غم، شادی، امید، ناامیدی و هرگونه احساس درونی از طریق این تکرارها قابل انتقال به مخاطب است. به عبارت دیگر، شاعر با استفاده از ردیف، به انتقال احساس و عواطف می‌پردازد. خاقانی نیز از این ترفند بهره گرفته است؛ وی در شعری، با استفاده از ردیف «شوم انشاءالله» اشتیاق وصف ناشدنی خود برای رفتن به خراسان را به خواننده القا می‌نماید:

به خراسان شوم انشاءالله	آن ره آسان شوم انشاءالله
چون طرب در دل و دل در ملکوت	ره به پنهان شوم انشاءالله

خضـر پـنـهـان گـذـرد بـر رـه و مـن
خـضـر دـورـان شـوم انـشـاءالله ...
گـر دـهد رـخـصـه کـنـم نـیت طـوس
خـوش و شـادان شـوم انـشـاءالله
بـر سـر رـوضـه مـعـصـوم رـضا
شـبـه رـضـوان شـوم انـشـاءالله ...
(رک: خاقانی / ۴۰۵-۴۰۶).

یا در غزلی دیگر با تکرار عبارت «چنان آمد که من خواهم» خشنودی و رضایت خود را از وضعیت موجود به خواننده القا نموده است:

بـه مـیدان و فـایارم چـنان آـمد کـه مـن
ز دیوان هوا کارم چنان آمد که من خواهم
ز دفتـر فـال امـیدم چـنان آـمد کـه مـن
ز قرعه نقش پندارم چنان آمد که من خواهم
مـرا بـاران سـپاس ایزد کـنند امـروز کـز
بـنام ایزد دل و یارم چنان آمد که من خواهم
چـه نـقش اسـت این کـه طـالع بـست تا بـر جامـه عـمرم
طـرازی کـآرزو دارم چـنان آـمد کـه مـن خواهم ...
(خاقانی / ۶۳۶)

هم‌چنین در قصیده‌ای با مطلع:

چـه سـبب سـوی خـراسان شـدم نـگذا رنـد
عـنـدلیبـم بـه گـلـسـتان شـدم نـگذا رنـد
شاعر با انتخاب ردیف «شدم نگذا رند» حس غم و اندوه دوری از سرزمین مادری را به خواننده القا می‌کند و این زمانی است که وی را از رفتن به خراسان منع کرده‌اند:
نـیست بـسـتان خـراسان را چـون مـن
مـرغم آـوخ سـوی بـسـتان شـدم نـگذا رنـد
گـنج دُرـها نـتوان بـرد بـه دریا ی
گـر بـه با زار خـراسان شـدم نـگذا رنـد
... چـون سـکندر مـن و تـحویل بـه ظـلمات عـراق
کـه سـوی چـشمه حـیوان شـدم نـگذا رنـد
... مـن هـمی رـفتم بـاری هـمه رـه شـادان
دـل نـدانست کـه شـادان شـدم نـگذا رنـد
... دـرد دـل دارم و درمـانش خـراسان ز
خـود سـزد کـز پی درمـان شـدم نـگذا رنـد ...
(خاقانی / ۱۵۳-۱۵۵).

۶-۶- ایجاد وحدت تخیل و اندیشه

ردیف می‌تواند از پراکندگی و گسیختگی افکار شاعر بکاهد و آن‌ها را در جهتی خاص هدایت نماید. شاعر به کمک ردیف، ساختار شعر را در جهت اندیشه‌ای واحد سوق می‌دهد و اندیشه و تخیل خود را با محوریت ردیف سازمان‌دهی می‌کند (رک: طالبیان، اسلامیت، ۱۳۸۴: ۱۳). مثلاً خاقانی در شعری با ردیف قرار دادن «صفاهان»، علاوه بر برجسته ساختن آن، مفاهیم شعری را تا پایان شعر پیرامون این شهر قرار داده است:

نکتهت حور است یا هوای صفاهان	جبهت جوز است یا لقای صفاهان
دولت و ملت دوگانه زاد چو جوزا	مادر بخت یگانه زای صفاهان...
چون زر جوزایی اختران سپهرند	سخته به میزان از کیای صفاهان
بلکه چو جوزا دو میوه‌اند خنابه	عرش و جناب جهانگشای صفاهان
بلکه تن عرش بالشی است مربع	تکیه‌گه دست کبریای صفاهان
زان نفس استوی زنند علی العرش	کز بر عرش آمد استوای صفاهان

(خاقانی / ۳۵۳-۳۵۸).

تسلسل و تکرار مفاهیم و کلمات باعث نوعی شکل و نظم واحد می‌گردد که ردیف حائز چنین ویژگی است آمدن واژه یا واژگانی واحد در انتهای هر بیت، مسیری مشخص و از پیش تعیین شده را پیش روی شاعر می‌نهد و وی را وادار می‌سازد تا هدفمند بیانیشد و ساختار تخیلش را بر مبنایی واحد بنا نهد. مثلاً خاقانی در قصیده‌ای دیگر، با ذکر واژه «آفتاب» در ردیف شعر، تمامی مضامین و اندیشه‌هایش را بر محور این واژه بنا نهاده و تخیلاتش را محدود به آن نموده است:

ای عارض چو ماه تو را چاکر آفتاب	یک بنده تو ماه سزد دیگر آفتاب
پیش رخ چو ماه تو بنهاده از جمال	هر نخوتی که داشته اندر سر آفتاب
تا بوی مشک تو زلف تو یابد همی‌زند	دم از هزار روزن چون مجمر آفتاب...

(خاقانی / ۵۸-۶۰)

۶-۷- تقویت موسیقی شعر

مؤلف غصن‌البان در باب ردیف می‌گوید: شاعران ایرانی ردیف را دارند که یک یا چند کلمه است که بعد از روی تکرار می‌شود و سبب زیبایی شعر است و به گونه‌ی خلخال است برای افکار (به جنبه‌ی موسیقی ردیف که مثل خلخال صدا ایجاد می‌کند، نظر دارد) و از رهگذر همین ردیف است که وزن شعر فارسی به انواع و اقسامی که حد و حصری ندارد، می‌رسد (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۳۰).

این سخن بیانگر اهمیت و ارزش موسیقایی ردیف در ساختار شعر فارسی است. در شعر خاقانی نیز کارکرد موسیقایی ردیف محسوس است و او به زیبایی از این ردیف‌ها در جهت غنای موسیقی و آهنگین کردن کلام خود استفاده نموده است.

۶-۷-۱- موسیقی درونی

منظور از موسیقی درونی مجموعه تناسب‌هایی است که میان صامت‌ها و مصوت‌های کلمات یک شعر ممکن است وجود داشته باشد؛ مثلاً اگر در شعری مصوت‌های «آ» یا «او» یا «ای» تکرار شوند، این خود نوعی موسیقی ایجاد می‌کند.

گاه در ردیف، با حروف یا اصواتی مواجه می‌شویم که هماهنگی آن با همان حروف یا اصوات در سطح بیت، شبکهٔ موزونی را ایجاد می‌نماید و به موسیقی درونی کلام غنای بیشتری می‌بخشد. موسیقی درونی از رهگذر تکرار حرف (هم‌حروفی) و تکرار صوت (هم‌صدایی) حاصل می‌گردد. اینک نمونه‌هایی از این‌گونه تناسب‌ها در شعر خاقانی:

-آتش از شرم تو چون گل درخوی خونین نشست   زان خطی کز عارض آتش‌فشان انگیختی

(خاقانی / ۶۶۸)

-ای سِرو غنچه لب ز گلستان   وی ماه روزوش ز شبستان کیستی

(همان / ۶۶۶)

-زَر گونه من دارد و گر زَر دهم او   ننگ آیدش از گونه من زَر نپذیرد

(همان / ۵۷۹)

-یارب آن خال بر آن لب چه خوش   بر هلالش نقط از شب چه خوش است

(همان / ۵۷۰)

-شب‌ها ز بس که سوزش تب‌ها   لب‌ها کبود و آبله فرسود می‌پریم

(خاقانی / ۶۲۸)

-گر ره دهم فریاد را از دم بسوزم باد   حدی است هر بیداد را این حد هجران تا کجا

(همان / ۵۴۹)

-ماه من و عید منی و من مه   زان روی ندیدم که به روی تو ندیدم

(خاقانی / ۶۴۰)

روشن است که وقتی حروف یا اصواتی با بسامد بالا در یک عبارت تکرار می‌شوند تا چه اندازه در گوش‌نوازی شعر مؤثرند و چنان‌که در نمونه‌های بالا دیده شد، دخالت ردیف در ایجاد هم‌حروفی و هم‌صدایی بیت، به موسیقی شعر کمک شایانی نموده است.

۲-۷-۶- همسانی ردیف و قافیه

یکی دیگر از عوامل مؤثر در ایجاد و غنای موسیقی شعر، هم‌خوانی و هم‌صدایی ردیف و قافیه در یکی از واکهاست؛ یعنی یکی از واک‌های قافیه با یکی از واک‌های ردیف هم‌سان باشد. این هم‌سانی به اشکال گوناگون در شعر خاقانی یافت می‌شود:

الف) همسانی حرف پایانی قافیه و ردیف:

در این دامگاه ارچه همدم ندارم   بحمدالله از هیچ غم، غم ندارم

مرا با من از نیستی هست سرّی   که کس را در آن باب محرم ندارم

(خاقانی / ۲۸۳)

مجوی اهل کامروز جای نیایی
که جز عذر زادنش رای نیایی

(خاقانی / ۴۱۵)

عشقت به دل جهان نهاده‌ست
با عشق تو در میان نهاده‌ست

(خاقانی / ۵۵۵)

نی وهم من به وصف خیال تو در رسید
چندین هزار فتنه از آن یک نظر رسید

(خاقانی / ۶۰۹)

همت‌ش از بند روزگار بپرداخت
خاصه که عالم ز غمگسار بپرداخت

(خاقانی / ۵۷۲)

یک نوبر از بهار دل ما به ما رسان
پنهان بدزد مویی و پیدا به ما رسان

(خاقانی / ۶۵۱)

-در این منزل اهل وفایی نیایی
عجوز جهان در نکاح فلک شد

(ب) هم‌سانی حرف پایانی قافیه با حرف اول ردیف:

-دل پیشکش تو جان
جان گر همه تا همه دلی

-نی دست من به شاخ وصال تو بر رسید
این چشم شوربخت تو را دید یک نظر

(ج) هم‌سانی حرف پایانی قافیه با حرف وسط ردیف:

-هر که ز سودای چون تو یار بپرداخت
در غم تو سخت مشکل است صبوری

-ای باد بوی یوسف دل‌ها به ما رسان
از زلف او چو بر سر زلفش گذر کنی

۸-۶- ایجاد لذت دیداری

لذتی که از ردیف می‌بریم گذشته از خوش‌نوایی، در شکل نوشتاری آن نیز مؤثر است و تا پایان شعر، از این تناسب دیداری که به وسیلهٔ ردیف ایجاد شده است، احساس خوشایندی به ما دست می‌دهد (طالبیان، اسلامیت، ۱۳۸۴: ۱۵). به عبارت دیگر، تکرار و ترتیب قرار گرفتن و چینش واژه با واژگانی که به عنوان ردیف در شعر ظاهر می‌گردند، احساس خوبی به خواننده انتقال می‌دهد که این احساس از نوع تجسمی و جدای از حس موسیقایی کلام است. «تأثیر تجسمی، زائیدهٔ تداعی‌هایی است که از ارتباط توالی هجاها با منطقه‌های تعلق و آشیانه‌های کاربردی، پدید می‌آید» (رک: غیائی، ۱۳۶۸: ۱۶).

ردیف‌هایی که در شعر خاقانی دیده می‌شود- به‌خصوص ردیف‌های طولانی اسمی یا فعلی- در ایجاد و انتقال این نوع لذت دیداری (تجسمی) بسیار مؤثر است. مثلاً خاقانی در قصیده‌ای عبارت «نکوتر است» را ردیف قرار داده است و هماهنگی‌هایی که میان حروف و اصوات مشترک درون بیت‌ها با عبارت فوق برقرار است، علاوه بر لذت موسیقایی و شنیداری، لذتی دیداری را نیز برای خواننده به ارمغان می‌آورد:

دل صید زلف اوست به خون در نکوتر است	وان صید کان اوست نگون سر نکوتر است
برد آب و سنگ من از آن سنگ در برم	عاشق چو آب سنگ ببرد در نکوتر است
رنجور سینه‌ام لب و زلفش دوی	کاین درد را بنفشه بشکر نکوتر است
در چشمش آب نی و رخ از شرم خوی زده	بادام خشک خوشتر و گل تر نکوتر است
خوی بدش که بازستاند مرا ز	آن خوی بد زهر چه نکوتر نکوتر است...

(خاقانی / ۷۴-۷۸)

این لذت زمانی بیشتر نمود پیدا می‌یابد که بدانیم این عبارت در پایان ۷۲ بیت تکرار شده است.

۹-۶- پوشاندن عیوب قافیه

یکی دیگر از کارکردهای ردیف می‌تواند پوشاندن عیوب قافیه باشد؛ به عبارت دیگر حضور ردیف باعث پنهان ماندن برخی از عیب‌های قافیه می‌گردد؛ یکی از عیوب قافیه «تکرار» آن است. وجود ردیف باعث می‌گردد تکرار قافیه‌ها از نظر خواننده دور بماند. این امر در شعر شاعران برجسته نیز دیده می‌شود. مثلاً حافظ در غزلی با مطلع:

به آب روشن می عارفی طهارت کرد   علی‌الصباح که میخانه را زیارت

(حافظ / ۱۳۱)

واژه «طهارت» را سه‌بار به عنوان قافیه تکرار کرده است اما از آن‌جا که شعر با ردیف همراه است، این عیب پوشانده مانده است. در شعر خاقانی نیز نمونه‌های چنین تکرار قافیه دیده می‌شود مثلاً در غزلی با مطلع:

من خاک توام جان من آن سگ کویت   سگ جان شده‌ام بی تو به جان سگ کویت

خاقانی از واژه «نشان» دوبار به عنوان قافیه استفاده نموده است (رک: خاقانی / ۵۷۵).

یا در غزلی دیگر واژه «تاب» را در دو بیت قافیه قرار داده است:

باغ جان را صبوحی آب دهید	آن شفق رنگ صبح تاب دهید
به زبان صراحی از لب جام	هاتف صبح را جواب دهید
صبح چون رخسارستم اندرتاخت	می چو گنج افراسیاب دهید
... توبه را طره‌وار سر ببرید	عقل را زلف‌وار تاب دهید

(خاقانی / ۵۹۴)

هم‌چنین در غزلی با مطلع:

دل را به غم تو باز بستیم   جان را کمر نیاز بستیم

خاقانی در ده بیت این غزل، ۴ بار از واژه «باز» به عنوان قافیه استفاده کرده است (رک: خاقانی / ۶۴۲).

۷- هنجارگریزی در ردیف

هنجارگریزی یعنی گریز از هنجارهای حاکم بر یک زبان یا نقض قاعده‌هایی که در ساختار یک زبان برقرار است. گاهی در شعر برخی از شاعران گریزهایی از قواعد قافیه و ردیف دیده می‌شود. از جمله این هنجارگریزی‌ها می‌توان به حذف ردیف در بعضی ابیات یا ترکیب قافیه و ردیف و... اشاره کرد. در شعر خاقانی نیز نمونه‌هایی از این دست هنجارگریزی‌ها دیده می‌شود. هرچند که تعداد آن‌ها در مقایسه با بسامد بالای شعر وی، بسیار اندک است اما با توجه به موضوع این جستار، اشاره بدان‌ها ضروری می‌نماید.

عمده‌ترین نوع هنجارگریزی که در شعر خاقانی دیده شده است، ترکیب قافیه و ردیف است.^۴ به نظر می‌رسد بهترین دلیل این هنجارگریزی‌ها از سوی شاعر، فرار از تنگنای قافیه و ردیف باشد که خاقانی به خوبی از عهده این امر برآمده است. در ادامه به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود. مثلاً در قصیده ذیل:

شاه را تاج ثنا دادم نخواهم	شه مرا نانی که داد ار بازمی‌خواهد رواست
شاه تاج یک دو کشور داشت لیک از لفظ من	تاجدار هفت کشور شد به تاجی کز ثناست
شه مرا نان داد و من جان دادمش یعنی سخن	نان او تخمی است فانی جان من گنج بقاست
... من چراغم نور داده باز نستانم ز کس	شاه خورشید است و اینک نور داده بازخواست
طفل می‌نالید یعنی قرص رنگین کوچک است	سگ دوید آن قرص ازو بر بود و آنک رفت راست
بنده با افکندگی مشاطه جاه شه	سیر با آن گندگی هم ناقد مشک ختاست

(خاقانی / ۸۷-۸۸)

ردیف شعر واژه «است» می‌باشد اما در مصرع اول و بیت پنجم بخشی از کلمه قافیه محسوب می‌شود. در علم قافیه این نوع قافیه‌سازی که از تجزیه یک کلمه بسیط به دست می‌آید و کلمه مرکبی را مانند کلمه‌ای بسیط در نظر می‌گیرند را قافیه معموله گویند (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۲۰۶).

در قصیده‌ای دیگر، خاقانی کلمه «داشته» را ردیف قرار داده است اما در برخی ابیات از کلمات «واداشته» و «ناداشته» به شکل ترکیبی از قافیه و ردیف استفاده کرده است:

دور فلک ده جام را زان نور عذرا	چون عده‌داران چارمه در کار می‌واداشته
در آب خضر آتش زده، خم‌خانه زو	هم حامل روح آمده هم نفس عذرا داشته
جام بلور از جوهرش سقلاب و روم اندر	با نور هری پیکرش در کف بیضا داشته
از عکس می‌مجلس چنان چون باغ زرین در	باغ از دم رامشگران مرغان گویا داشته

نای زد آتش بادخور، نی طوق و نارش تاج   باد و نی و نارش نگر هر سه زبان نداشت...

(خاقانی / ۳۸۳-۳۸۲)

یا در غزل زیر، با آن که کلمه «استی مرا» ردیف شعر است، اما شاعر در یک بیت واژه «دانستی مرا» را به عنوان ترکیبی از قافیه و ردیف قرار داده است. تسلط و خلاقیت شاعر در جهت ایجاد هماهنگی و هم‌نوایی میان این واژگان باعث شده که خواننده متوجه چنین نابهنجاری نشود:

از بلای عشق او روزی <u>امان ستی مرا</u>	گر نه عشق او قضای <u>آسمان ستی مرا</u>
کی همه شب دست از او بر <u>آسمان ستی مرا</u>	گر مرا روزی ز وصلش بر زمین پای آمدی
زیر این پرده که هستم کس چه <u>دانستی مرا</u>	گر نه زلف پرده‌سوز او گشادی راز من
وین نبودی گر به وصل او <u>گمان ستی مرا</u>	بر یقینم کز فراق او به جان ایمن نیم

(خاقانی / ۵۵۱)

در غزل زیر نیز شاعر واژه «آمیزی» را به عنوان ردیف برگزیده است اما در چند بیت این ردیف با کلمه قافیه ترکیب گردیده است به عبارت دیگر کلمه قافیه بخشی از واژه ردیف شده است:

عیسی نه‌ای و روزی صد رنگ <u>بر آمیزی</u>	از بوالعجبی هر دم رنگی <u>دگر آمیزی</u>
یک‌رنگ شوی حالی و چون آب <u>در آمیزی</u>	ده رنگ دلی داری و با هر که فراز آیی
نه مشک خلق گردد چون با <u>جگر آمیزی</u>	تا کی جگرم سوزی و در زلف به‌کار آری
چون نوش کنم زهری زان <u>صعب‌تر آمیزی</u>	صد زهر بیامیزی و در کام دلم ریزی
حاجت نبود کز نو زهری <u>دگر آمیزی</u> ...	خود کزدم زلفت را زهریست که جان کاهد

(خاقانی / ۶۸۹-۶۸۸)

خاقانی در یک رباعی نیز - علی‌رغم تعداد ردیف اندک - چنین هنجارگریزی را به‌کار گرفته است:

آهو بودی <u>پلنگ بدساز مگرد</u>	گرگ آشتی بکن سرافراز <u>مگرد</u>
دانی که ز عشق تو دلم نیمه بماند	چون آمده‌ای ز نیمه ره <u>بازمگرد</u>

(خاقانی / ۷۱۷)

لازم به ذکر است چنین هنجارگریزی‌هایی در شعر خاقانی، خللی در ساختار شعر ایجاد نکرده است زیرا شاعر با توانایی بالایی که در حفظ ریتم و آهنگ کلام از خود نشان داده، مانع از بهم‌خوردن موسیقی کلام گشته است.

نتیجه

ردیف یکی از عوامل تأثیرگذار در موسیقی کناری است که در شعر فارسی از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است و شاعران پارسی‌سرا از دیرباز به کاربرد ردیف اهتمام داشته‌اند؛ یکی از کسانی که استفاده از ردیف را به شکلی جدی دنبال کرده، خاقانی است به گونه‌ای که محققان، شعر او را اوج بازی با ردیف انگاشته‌اند.

در این مقاله سعی شد با بررسی آماری، بسامد بالای ردیف در شعر خاقانی اثبات گردد. این آمارها نشان داد که اشعار مردّف خاقانی بسیار بیشتر از اشعار بدون ردیف وی هستند که این امر را می‌توان به قدرت و مهارت شاعر در التزام به ردیف به‌خصوص ردیف‌های طولانی دانست. حتی در قصاید طولانی نیز که حفظ پیوند معنایی و موسیقایی ردیف با بافت کلی شعر بسیار دشوار است، خاقانی با چیره‌دستی قصاید مردّف بسیاری سروده است. او شاعری برجسته است که به گفته محققان، از دایره لغوی غنی برخوردار می‌باشد. بررسی‌ها نشان داده که بیشتر ردیف‌های شعری او را ردیف‌های فعلی (فعل تام) تشکیل می‌دهند. نکته قابل ذکر آن است که حضور ردیف‌های فعلی علاوه بر غنی‌تر ساختن موسیقی کلام، در پویایی و تحرک شعر نیز نقش مهمی ایفا نموده است و البته خاقانی در سایه این نوع ردیف‌ها، به تقویت و گسترش صور خیال شعرش پرداخته است.

یکی دیگر از مسائل مورد بررسی در این جستار، نقش و کارکرد ردیف‌ها در شعر خاقانی است؛ حضور پربسامد ردیف در شعر این شاعر قطعاً کارکردهایی نیز به دنبال داشته که کاوش‌های به عمل آمده توسط نویسندگان این مقاله، نشان داده است که مهم‌ترین کارکردهای ردیف در شعر خاقانی عبارتند از: ایجاد وحدت میان شاعر و مخاطب، هماهنگی ردیف با مضمون شعر، ایجاد صور خیال و ترکیبات جدید، برجسته‌سازی یک تصویر یا مضمون، القای حس درونی شاعر، ایجاد وحدت تخیل و اندیشه، تقویت موسیقی شعر، ایجاد لذت دیداری و پوشاندن عیوب قافیه. سخن آخر آن‌که ردیف، جزو مسائل اساسی شعر خاقانی است که استفاده از آن یکی از دغدغه‌های مهم این شاعر بوده و او از انواع ردیف در جهت پیش‌برد و ارائه اهداف موسیقایی و معنایی شعر خود بهره برده است.

یادداشت‌ها

- ۱- منبع مورد استفاده در این مقاله در باب آمارگیری، دیوان کامل اشعار خاقانی به کوشش سید ضیاءالدین سجادی است.
- ۲- در این آمارگیری تمام اشعار خاقانی به جز «ترجیع‌بندها» مورد نظر بوده است. دلیل این امر نیز آن است که هر بند از ترجیع‌بندها دارای ردیف مستقلی است و این امر در نتیجه آمارگیری نقصان وارد می‌نموده است.
- ۳- هم‌چنین درباره خاستگاه ردیف و دلایلی که ردیف را ویژگی شعر فارسی می‌داند، نگاه کنید به مقاله «ردیف، همزاد شعر فارسی» از احمد محسنی در ماهنامه کیهان فرهنگی ص ۲۶-۲۹.
- ۴- قدما ترکیب قافیه و ردیف را یکی از عیوب قافیه دانسته‌اند (رک: واعظ کاشفی سبزواری، ۱۳۶۹: ۱۹۳). اما برخی دیگر از صاحب‌نظران آن را صنعت به شمار آورده‌اند (رک: شمس قیس رازی، ۱۳۶۰: ۲۶۱).

منابع

- ۱- پادشاه، محمد. (۱۳۶۳). **آندراج**، ج چهارم، تهران: کتاب‌فروشی خیام.
- ۲- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۷۳). **دیوان حافظ**، به تصحیح بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: نیلوفر.
- ۳- حق‌شناس، علی محمد. (۱۳۶۰). «پرداختن به قافیه باختن» نشر دانش، سال دوم، ص ۱۸-۳۵.
- ۴- خاقانی، افضل‌الدین بدیل. (۱۳۸۸). **دیوان خاقانی شروانی**، به کوشش سید ضیاء‌الدین سجادی، تهران: زوار.
- ۵- رادمش، عظامحمد. (۱۳۷۸). «اهمیت و کاربرد ردیف در سبک خراسانی» دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره دوم، ش ۱۶ و ۱۷ ص ۱۰۱-۱۰۸.
- ۶- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۶۶). **صور خیال در شعر فارسی**، تهران: آگاه، چاپ سوم.
- ۷- _____ . (۱۳۸۵). **موسیقی شعر**، تهران: آگاه، چاپ سوم.
- ۸- شمس قیس رازی. (۱۳۶۰). **المعجم فی معاییر اشعارالعجم**، به تصحیح قزوینی، مدرس رضوی، تهران: زوار.
- ۹- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). **آشنایی با عروض و قافیه**، تهران: میترا.
- ۱۰- طوسی، خواجه نصیر. (۱۳۶۹). **معیارالاشعار**، به تصحیح جلیل تجلیل، تهران: نشر جامی و ناهید.
- ۱۱- طالبیان، یحیی و اسلامیت، مهدیه. (۱۳۸۴). «ارزش چند جانبه ردیف در شعر حافظ» فصل‌نامه پژوهش‌های ادبی، ش ۸، ص ۷-۲۷.
- ۱۲- غیاثی، محمدتقی. (۱۳۶۸). **درآمدی بر سبک‌شناسی ساختاری**، تهران: شعله اندیشه.
- ۱۳- فروزانفر، بدیع‌الزمان. (۱۳۸۴). **سخن و سخنوران**، تهران: خوارزمی.
- ۱۴- محسنی، احمد. (۱۳۷۹). «کارکرد هنری ردیف» مجله آموزش زبان و ادب فارسی، ش ۵۶، ص ۱۲-۲۲.
- ۱۵- _____ . (۱۳۷۹). «ردیف، همزاد شعر فارسی»، کیهان فرهنگی، ش ۱۶۸، ص ۲۶-۲۹.
- ۱۶- مختاری، حسین. (۱۳۷۱). «ردیف در شعر خاقانی شروانی»، ادبستان فرهنگ و هنر، ش ۳۱، ص ۶۶-۶۷.
- ۱۷- متحدین، ژاله. (۱۳۵۴). «تکرار، ارزش صوتی و بلاغی آن»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال ۱۱، ش ۳.
- ۱۸- میرصادقی، میمنت. (۱۳۷۶). **واژه‌نامه هنر شاعری**، تهران: کتاب مهناز.
- ۱۹- نظری، ماه. (۱۳۸۹). «ردیف در سبک عراقی»، فنون ادبی دانشگاه اصفهان، سال دوم، ش ۱، (پیاپی ۲)، ص ۱۱۹-۱۳۶.
- ۲۰- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۷۲). «تکرار در زبان خبر و تکرار در زبان عاطفی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال ۲۶، ش ۳ و ۴.
- ۲۱- واعظ کاشفی سبزواری. (۱۳۶۹). **بدیع‌الافکار فی صنایع‌الاشعار**، به تصحیح میر جلال‌الدین کزازی، تهران: مرکز.